

Η διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου¹

ΓΛΥΚΕΡΙΑ ΙΣΑΚΙΔΟΥ²

Περίληψη

Η ταυτότητα φύλου αναφέρεται στην υποκειμενική αίσθηση και εμπειρία κάθε ατόμου για το φύλο του και σχετίζεται με το σύνολο πεποιθήσεων που αυτό διαθέτει για την αρρενωπότητα και την θηλυκότητα. Η πυρηνική ταυτότητα φύλου διαμορφώνεται μέσα στους πρώτους μήνες ζωής. Η διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου αποτελεί μια διαδικασία, η οποία εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως βιολογικούς συντελεστές, την ανατομία των γεννητικών οργάνων, και τη στάση και φαντασιώσεις των γονέων για το φύλο του παιδιού τους, που οδηγούν σε συγκεκριμένους τρόπους να το αντιμετωπίζουν. Η ταυτότητα φύλου δεν δύναται να θεωρηθεί ξεχωριστά από την ανάπτυξη της ταυτότητας συνολικά και την αναπαράσταση του εαυτού, τα οποία εξαρτώνται από τη σχέση με το πρωταρχικό αντικείμενο, τις συγκρούσεις, τα τραύματα και τις απώλειες κατά την παιδική ηλικία. Η φροϋδική θεωρία πάνω στη διαφοροποίηση των φύλων βασίστηκε στο άγχος ενουχισμού για τον άντρα και τον φθόνο του πέους για τις γυναίκες. Αυτές οι ιδέες επανεξετάστηκαν από μεταγενέστερους αναλυτές, που μας βοήθησαν να ξανασκεφτούμε την έννοια της ταυτότητας του φύλου και να κατανοήσουμε τις σημαντικότερες διαταραχές της.

Λέξεις- κλειδιά: ταυτότητα φύλου, πυρηνική ταυτότητα φύλου, αρρενωπότητα, θηλυκότητα, διαταραχές ταυτότητας φύλου

Εισαγωγή – Ορισμοί

Η έννοια της ταυτότητας φύλου αφορά την υποκειμενική εμπειρία ενός ατόμου για το φύλο του. Πρόκειται για την προσωπική αίσθηση κάποιου ότι είναι άντρας ή γυναίκα. Η ταυτότητα φύλου αποτελεί σημαντικό τμήμα του πυρηνικού εαυτού, γύρω από τον οποίο οργανώνεται η εμπειρία του ατόμου.

Όταν χρησιμοποιούμε τον όρο «σεξουαλική ταυτότητα» αναφερόμαστε ουσιαστικά σε ένα σύνολο στοιχείων που περιλαμβάνουν: Την προσωπική εμπειρία και αίσθηση του ατόμου ότι ανήκει σε ένα συγκεκριμένο φύλο, τις ποικίλες συμπεριφορές και χαρακτηριστικά που δηλώνουν δημόσια το φύλο του, καθώς και τον ερωτικό του προσανατολισμού, δηλ. την προτίμησή του για σεξουαλικό σύντροφο του ίδιου ή του άλλου φύλου.

Είναι προφανές ότι, η ταυτότητα φύλου, δεν ταυτίζεται με το ανατομικό φύλο, καθώς αναφέρεται σε ψυχολογικής βάσης συμπεριφορά. Συχνά εξάλλου, παρατηρούνται παρεκκλίσεις από την θεωρούμενη «φυσιολογικότητα», που στα ψυχιατρικά ταξινομικά συστήματα περιγράφονται ως «διαταραχές ταυτότητας φύλου» ή ως «δυσφορία για το φύλο». (ICD10 ,DSMIV, DSMV)

Η ταυτότητα του φύλου, συνίσταται στη γνώση που δίνει νόημα στην ανατομική και σωματική διαφορά. Είναι η επίσης η έννοια που δημιουργεί και ορίζει την διαφορά των φύλων σε ψυχολογικό επίπεδο. (Nockolson & Delphy, 2005)

Η θηλυκότητα και η αρρενωπότητα ενός υποκειμένου, γίνονται κατανοητές ως σύνολο ιδιοτήτων που το ίδιο και το περιβάλλον του, βιώνουν και αναγνωρίζουν ως θηλυκές ή αρρενωπές. Η θηλυκότητα και η αρρενωπότητα αφορούν μια πεποίθηση, ή ένα σύνολο πεποιθήσεων. Ο καθένας μας, διαμορφώνει από νωρίς αυτές τις πεποιθήσεις, μέσα από τη στάση των γονιών του, η οποία συνήθως αντανακλά τη στάση της κοινωνίας γενικότερα. Έτσι αυτές οι πεποιθήσεις δεν είναι οι απόλυτες αλήθειες, και αλλάζουν όταν αλλάζουν και οι κοινωνίες. (Stoller, 1965)

¹ Παρουσιάστηκε στις 5/6/2015, κατά την διάρκεια της ημερίδας με τίτλο «Ταυτότητα», που διοργανώθηκε από τον Σύλλογο «Εγκέφαλος».

² Ψυχίατρος, επιμελήτρια Α', Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής «Δαφνί», μέλος της Ελληνικής Εταιρείας Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας.

Πυρηνική ταυτότητα φύλου

Σύμφωνα με το Stoller, η πυρηνική ταυτότητα φύλου είναι μια αυτόνομη πεποίθηση κάποιου ότι το φύλο που του αποδίδεται είναι σωστό, από ανατομική και ψυχολογική άποψη. Είναι το πρώτο βήμα στην εξέλιξη προς την τελική ταυτότητα φύλου, η οποία, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω καλύπτει μια πλατιά γκάμα συμπεριφορών- καθώς και το σημείο γύρω από το οποίο κρυσταλλώνεται η τελική πεποίθηση ενός ατόμου ότι είναι άντρας ή γυναίκα.

Η πυρηνική ταυτότητα του φύλου παρατηρείται πριν από το πρώτο έτος και σταθεροποιείται ανάμεσα στους 18-36 μήνες. Θεωρείται ότι από τη στιγμή που εγκαθίσταται, ανθίσταται σε οποιαδήποτε αλλαγή.

Παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου

Η ταυτότητα φύλου έχει θεωρηθεί, είτε ως αποκλειστικά κατασκευή του περιβάλλοντος (Lev 2004, Dozier 2005) είτε ως απ' ευθείας απόρροια του ανατομικού φύλου (sex) και άλλων βιολογικών παραγόντων.

Ωστόσο, οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι η διαμόρφωση ταυτότητας του φύλου είναι μια διαδικασία που εξαρτάται από μια ποικιλία παραγόντων:

A. Βιολογικοί, ορμονικοί, γενετικοί παράγοντες:

Φαίνεται πως υπάρχει έμφυτη διαφοροποίηση στα φύλα που δεν είναι αποτέλεσμα μάθησης. Οι διαφορές στο βαθμό εξωστρεφούς επιθετικότητας, συναισθηματικής συμπεριφοράς, κτλ, που παρατηρούνται τυπικά ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες, είναι σχετικά σταθερές σε διαπολιτισμικές έρευνες.

Όπως είναι ευρέως αποδεκτό, η ανάπτυξη της ταυτότητας φύλου εξαρτάται από βιολογικούς παράγοντες που δρουν κατά την εμβρυική ήδη ζωή οργανώνοντας τον εμβρυικό εγκέφαλο. Ο καρυότυπος και οι εμβρυικές ορμόνες, παίζουν σημαντικό ρόλο. Σε όλα τα θηλαστικά η ανατομική αρρενοποίηση προϋποθέτει τη συμμετοχή των εμβρυικών ανδρογόνων. Αν δεν επιδράσουν αυτά, ο φαινότυπος θα είναι θηλυκός.

Η διαφοροποίηση των γονάδων ξεκινά την 6η εβδομάδα της κύησης. Στο έμβρυο υπάρχει αρχικά δυνατότητα εξέλιξης και προς τα 2 είδη αναπαραγωγικών συστημάτων. Η διαδικασία διαφοροποίησης εξαρτάται από το Y χρωμόσωμα στο οποίο εδράζεται το σύστημα γονιδίων SRY: (Sex determining Region του Y χρωμοσώματος) Τα γονίδια αυτά, είναι υπεύθυνα για την εξέλιξη των αρχικά αδιαφοροποίητων γονάδων σε όρχεις.

Στους όρχεις τα κύτταρα Leydig παράγουν τεστοστερόνη, η οποία προωθεί την εξέλιξη του ανδρικού αναπα-

ραγωγικού συστήματος και την κάθοδο των όρχεων, ενώ τα κύτταρα Sertoli παράγουν αντιμυλλέρια ορμόνη (AMH,MIS) που οδηγεί στην υποστροφή των παραμεσονεφρικών πόρων. Χωρίς SRY και τεστοστερόνη, αναπτύσσεται το γυναικείο αναπαραγωγικό σύστημα από τους παραμεσονεφρικούς πόρους (πόρους του Muller). Στις γυναίκες φυσιολογικά υποστρέφουν οι μεσονεφρικοί πόροι (του Wolf).

Η φυσιολογική εξέλιξη του φαινότυπου του φύλου εξαρτάται από τον καρυότυπο, την βιοσύνθεση των γενετικών ορμονών και τους υποδοχείς τους. Η ύπαρξη του X χρωμόσωματος είναι απαραίτητη για την κφ εξέλιξη προς άρρεν, γιατί σε αυτό κωδικοποιείται ο υποδοχέας μέσω του οποίου τα ανδρογόνα μπορούν να δράσουν. Εξαιτίας ανωμαλίας του συγκεκριμένου γονιδίου, προκύπτει σε άτομα XY, το "σύνδρομο έλλειψης ευαισθησίας στα ανδρογόνα", το οποίο οδηγεί σε υποτυπώδη ανάπτυξη των γεννητικών οργάνων και σε γυναικείο φαινότυπο. Στο σ.Turner (XO) υπάρχει υποπλασία των γυναικείων γεννητικών οργάνων με φαινότυπο θήλεος, οπότε γίνεται σαφές ότι απαιτούνται 2 αντίγραφα X για την φυσιολογική εξέλιξη προς το θήλυ.

Αρρενοποίηση / θηλυκοποίηση του εγκεφάλου:

Η αρρενοποίηση του εγκεφάλου εξαρτάται από την επίδραση των ανδρογόνων στο ΚΝΣ, μετά τη μετατροπή τους (μέσω ειδικής αρωματάσης) σε οιστρογόνα, αλλά και από την άμεση δράση της τεστοστερόνης στο ΚΝΣ. Ο εγκέφαλος του κοριτσιού προστατεύεται από το αποτέλεσμα των οιστρογόνων μέσω μιας φετο-πρωτεΐνης που τα δεσμεύει περιφερικά.

Η επίδραση των ορμονών στα εμβρυικά εγκεφαλικά κύτταρα προκαλεί σημαντικές αλλαγές στην οργάνωσή τους. Σήμερα, υπάρχει έντονο ενδιαφέρον για την διαφοροποίηση του φύλου μέσω της άμεσης έκφρασης γονιδίων στα X και Y χρωμοσώματα. Φαίνεται ότι υπάρχει ειδική για το φύλο, πρωτογενής δράση των γονιδίων των φυλετικών χρωμοσωμάτων πάνω στον εγκέφαλο και άλλους σωματικούς ιστούς, η οποία είναι ανεξάρτητη από την παραγωγή των ορμονών του φύλου.

B. Η ανατομία των γεννητικών οργάνων:

Η εξωτερική εμφάνιση των γεννητικών οργάνων, κατά τη γέννηση, αποτελεί για το γιατρό και το περιβάλλον/γονείς του παιδιού, αδιάσειστο στοιχείο που τους πείθει για το φύλο του. Η ανατομία των γεννητικών οργάνων, οδηγεί στην καταχώρησή του παιδιού κατά τη γέννησή του σε κάποιο φύλο, αντιπροσωπεύοντας ένα είδος σήματος για τους γονείς, καθώς και μια πηγή σωματικών αισθητηριακών ερεθισμάτων για το βρέφος, που θα συμβάλουν στην τελική διαμόρφωση της ταυτό-

τητας φύλου.

Προβλήματα ανακύπτουν όταν η εμφάνιση των γεννητικών οργάνων δεν παραπέμπει σαφώς στο ένα ή στο άλλο φύλο. Υποστηρίζεται πως όταν κατά τη γέννηση το ανατομικό φύλο είναι σαφές, είτε οι γονείς είναι ευχαριστημένοι είτε όχι με αυτό, έχει γίνει κιόλας το πρώτο βήμα για την πυρηνική ταυτότητα φύλου. Σήμερα τα υπερηχογραφικά τεστ είναι εκείνα με τα οποία αρχικά, και πριν τη γέννηση, καταχωρείται το παιδί σε ένα φύλο. Έτσι η γνώση αυτή και οι συνεπαγόμενες φαντασιώσεις των γονιών κατά την περίοδο της κύησης, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία.

Γ. Λειτουργίες μάθησης:

Πρόκειται για μη ψυχο-νοητικές διαδικασίες, ελεύθερες συγκρούσεων. Αυτός ο παράγοντας τονίζεται ιδιαίτερα από το Stoller. Ο μελετητής αυτός, περιγράφει 'βιοψυχικά φαινόμενα', τα οποία κατανοεί ως συγκεκριμένους τρόπους χειρισμού του παιδιού στην πρώιμη βρεφική ηλικία, που τροποποιούν την εγκεφαλική λειτουργία και τελικά τη συμπεριφορά. Για τον Stoller, η ψυχική σύγκρουση παίζει ρόλο στη διαμόρφωση του φύλου πολύ αργότερα.

Δ. Η καταχώρηση σε κάποιο φύλο κατά την ανατροφή:

Συζητήσεις, ανάμεσα σε γονείς και συγγενείς για το φύλο του παιδιού, αρχίζουν πριν από τη σύλληψή του ακόμα.

Οι φαντασιώσεις και επιθυμίες -συνειδητές και ασυνειδητές- των γονιών για το φύλο του παιδιού τους, η σχέση των γονιών με το δικό τους και με το αντίθετο φύλο, οι φαντασιώσεις και οι πεποιθήσεις τους για τη θηλυκότητα και την αρρενωπότητα, παίζουν ουσιαστικό ρόλο στην διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου του παιδιού. Η σχέση του κάθε γονιού με τον δικό του πατέρα και την δική του μητέρα, οι αντίστοιχες δικές τους ταυτίσεις, καθώς και η σχέση των γονιών μεταξύ τους, είναι κεφαλαιώδους σημασίας. Το παιδί, λειτουργεί σαν δέκτης μαζικών προβολών από το πρώιμο περιβάλλον του και μετατρέπει τα παραπάνω ερεθίσματα σε νοηματοδοτημένες εμπειρίες, γύρω από τις οποίες οργανώνει την αίσθηση του εαυτού του και του φύλου του.

Ψυχαναλυτικές θεωρίες για την ταυτότητα του φύλου

Το αποτέλεσμα των βιολογικών και ανατομικών παραγόντων δεν είναι απόλυτο. Στον άνθρωπο εκτός από τη βιολογία, υπεισέρχεται η έννοια της 'επιλογής του φύλου'. Δεν κατατάσσεται κανείς απλώς σε ένα φύλο,

αλλά διαμορφώνει το φύλο του, μέσα από τις εμπειρίες και την ιστορία του.

Η κλασική فروϊδική θεωρία

Η ψυχανάλυση ασχολήθηκε από νωρίς με την καταγωγή της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας. Ο Freud, προσέγγισε το ζήτημα μέσω του οιδιπόδειου συμπλέγματος, το οποίο τοποθετήθηκε στο κέντρο της θεωρίας του και στη βάση κάθε ψυχοπαθολογίας.

Πριν από το φαλλικό στάδιο δεν υπάρχει ψυχολογική διαφοροποίηση των φύλων. Αρχικά, και για τα δύο φύλα την πρωτοκαθεδρία έχει ο φαλλός, καθώς, αυτός είναι το μόνο γνωστό για το παιδί σεξουαλικό όργανο. Τα φύλα διαφοροποιούνται ως εξής: 'αρσενικό' με πέος και 'θηλυκό' ευνουχισμένο. Η γνώση του κόλπου κατά τον Freud επέρχεται στην εφηβεία.

Ο Freud δέχεται ότι, τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες υποτιμούν τις γυναίκες και τη θηλυκότητα. Πίστευε ότι η αρρενωπότητα είναι πρωτογενής και πιο «φυσιολογική» κατάσταση. Κατά κάποιο τρόπο και τα δύο φύλα ξεκινούν από μια τάση προς την αρρενωπότητα. Ο Freud βέβαια αναγνωρίζει μια έμφυτη αμφισεξουαλικότητα που ευθύνεται τόσο για την φυσιολογική όσο και για την παθολογική ανάπτυξη. Στο σημείο αυτό η فروϊδική θεωρία είναι συμβατή με πιο σύγχρονες απόψεις, κατά τις οποίες, ο όρος ταυτότητα φύλου, αναφέρεται στην μίξη θηλυκών και αρρενωπών χαρακτηριστικών σε κάθε άτομο, σε διάφορες μορφές και αναλογίες.

Κατά τον Freud, το αγόρι ξεκινά τη ζωή του με ετερόφυλο προσανατολισμό, γιατί το πρώτο ερωτικό του αντικείμενο είναι η μητέρα του. Η πυρηνική του ταυτότητα είναι αρκετά διασφαλισμένη και αρχικά ελεύθερη συγκρούσεων. Σε αυτό βοηθά ότι τα γεννητικά του όργανα είναι ορατά και προσιτά. Στη συνέχεια ο ανδρισμός του και η ταυτότητα φύλου του, θα απειληθεί στο βαθμό που είναι αρρενωπό και ετεροφυλόφιλο:

Όταν ανακαλύπτει την ευχαρίστηση από τις αισθήσεις που γεννά το πέος του, πρέπει να αντιμετωπίσει την απειλή για το γεννητικό του όργανο. Ο κίνδυνος έρχεται από την επιθυμία για τη μητέρα. Όσο πιο πολύ δείχνει ότι επιθυμεί την μητέρα του τόσο πιο πολύ του φοβάται ότι ο πατέρας του θα τον τιμωρήσει, αφαιρώντας του το πιο πολύτιμο κομμάτι του σώματός του, το πέος του. Αυτός ο φόβος το υποχρεώνει να ελιχθεί μέσω τεχνικών που αποτρέπουν τον φαντασιωτικό, ευνουχισμό.

Σε ευνοϊκή έκβαση το άγχος ευνουχισμού προκαλεί λύση του οιδιπόδειου. Το αγόρι θα παραιτηθεί από την επιθυμία για τη μητέρα του, θα εσωτερικεύσει την αιμομικτική απαγόρευση, και τελικά θα ταυτιστεί με τον πατέρα του. Θα περιμένει τη σεξουαλική του ωρίμανση, μετά την οποία θα μπορέσει να σχετιστεί ερωτικά με άλλες γυναίκες και όχι με τη μητέρα του. Αν η αρρενω-

πότητα είναι πολύ απειλητική για το αγόρι, αυτό θα αναπτύξει νευρώση ή διαστροφή.

Για το κορίτσι από την άλλη, το αρχικό ερωτικό αντικείμενο είναι ομόφυλο. Όπως και το αγόρι, είναι κι εκείνο αρχικά προσκολλημένο στη μητέρα. Κάποια στιγμή αργότερα, θα ανακαλύψει ότι τα γεννητικά της όργανα υπολείπονται. Έτσι, γεμίζει φθόνο που δεν έχει πέος. Το πώς αντιμετωπίζει αυτό το ζήτημα, καθορίζει την μελλοντική της σεξουαλικότητα.

Αν ο φθόνος του πέους είναι μεγάλος θα προσπαθήσει να αποκτήσει ένα πέος στη φαντασία: Μπορεί να αναπτύξει αρρενωπά χαρακτηριστικά που θα υποκαθιστούν το πέος που δεν έχει. Ακόμη και χωρίς έκδηλο ομόφυλο προσανατολισμό, η σεξουαλικότητά της μπορεί να παραμείνει φαλλική. Θα επικεντρωθεί στην κλειτορίδα της, ως υποκατάστατο του πέους, αρνούμενη τα εσωτερικά γυναικεία της όργανα, (τον κόλπο και τη μήτρα της), καθώς και τη γονιμότητά της. Ή μπορεί, αποδεχόμενη την βιολογική της κατωτερότητα και την ήττα της να καθηλωθεί σε μια παθητική και μαζοχιστική στάση. Είναι έτσι επιρρεπής σε προοιδιπόδειες καηλώσεις στοματικού ή σαδοπρωκτικού τύπου.

Αν διαχειριστεί το φθόνο του πέους στρεφόμενη προς τον πατέρα, θα αλλάξει αντικείμενο. Θα θεωρήσει τη μητέρα του υπεύθυνη για τη μειονεξία του και θα στραφεί προς αυτόν, για να της δώσει το συμβολικό ισοδύναμο αυτού που της λείπει: ένα παιδί. Τότε θα μετακινηθεί προς την θηλυκότητα, θα τείνει προς την ετεροσεξουαλικότητα και στην επιθυμία απόκτησης παιδιού

Το κορίτσι λοιπόν ξεκινά τη ζωή του από μια αρρενωπή θέση. Ξεκινά από μια επικέντρωση στην έλλειψη πέους και στην μειονεκτική κλειτορίδα του. Η κατάκτηση της θηλυκότητας ακολουθεί ένα μακρύ δρόμο και σε όλη του τη ζωή το κορίτσι αγωνίζεται γι' αυτήν.

Λίγα κορίτσια μπορούν κατά τον Freud να εμπλακούν πλήρως στο οιδιπόδειο. Ακόμα και τότε η λύση του μπορεί να καθυστερεί για αόριστο χρόνο. Το κορίτσι πρέπει ιδανικά να συγχωρήσει τον πατέρα για την ματαίωση των αιμομικτικών της επιθυμιών, να αναβάλλει τη γεννητική της ωρίμανση για να στραφεί αργότερα σε έναν διαφορετικό άντρα και να επιλύσει θέματα με τη μητέρα της, έτσι ώστε να επιτραπούν οι απαραίτητες ταυτίσεις μαζί της.

Τις ιδέες αυτές του Freud, ενστερνίστηκαν οι σύγχρονοί του και μεταγενέστεροι ψυχαναλυτές για πολλά χρόνια. Αργότερα, η διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου, επανεξετάστηκε από ψυχαναλυτές, ψυχολόγους, νευροφυσιολόγους, ενδοκρινολόγους, γενετιστές, και συμπεριφοριολόγους, με αποτέλεσμα νέες θεωρητικές προσεγγίσεις και ιδέες.

Οι θεωρίες του Freud δέχθηκαν και δέχονται κριτική ειδικά από φεμινίστριες, μέλη του κινήματος των ομοφυλοφίλων και από ακαδημαϊκούς κύκλους. Σύμφωνα με αρκετούς από αυτούς, η φροϋδική θεωρία για την διαφο-

ροποίηση των φύλων είναι φαλλοκεντρική και τείνει να υπερασπίζεται την προσαρμογή και τη φυσιολογικότητα.

Μετα-φροϋδικές και σύγχρονες απόψεις

Για τους περισσότερους αναλυτές από τον Freud έως σήμερα, η εξέλιξη του οιδιποδείου και η σταθεροποίηση της ταυτότητας του φύλου εξακολούθησαν να είναι άρρηκτα δεμένα μεταξύ τους. Για αρκετούς όμως από αυτούς, οι πρώιμες εμπειρίες και οι προοιδιποδεικές φάσεις ανάπτυξης είναι καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση της σεξουαλικής ταυτότητας.

Η Melanie Klein διαφοροποιήθηκε από το Freud θεωρώντας ότι υπάρχει πρώιμη γνώση και των 2 φύλων για τον κόλπο, καθώς και ένα πρώιμο οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Σε πολύ πρώιμες φάσεις του οιδιπόδειου, το μητρικό σώμα στην φαντασία του παιδιού, περιέχει αντίπαλα μωρά καθώς και το πατρικό πέος. Η M. Klein πίστευε ότι η επιθετικότητα και ο φθόνος απέναντι στη μητέρα και τα περιεχόμενά της, οδηγούν σε ενοχή και φόβους αντεπιθέσεων από τη μητέρα, που εμποδίζουν και τα δύο φύλα να εξελιχθούν φυσιολογικά προς το κλασσικό οιδιπόδειο και συνεπώς προς μια στερεή ταυτότητα φύλου.

Κατά την Klein και άλλους μετα-κλαϊνικούς αναλυτές, ο φθόνος του πέους αναπτύσσεται δευτερογενώς, ως αποτέλεσμα προοιδιποδεικών και οιδιποδεικών ματαιώσεων, ενώ για τον Freud είναι πρωτοπαθής. Η πρώιμη σχέση με τον μαστό και η προγεννητική επιθετικότητα έχουν για την αναλύτρια αυτή, εξέχουσα σημασία για την περαιτέρω εξέλιξη. Η M. Klein επίσης συνδέσε την εισαγωγή στο οιδιπόδειο και την εξέλιξή του, με την επεξεργασία της καταθλιπτικής θέσης.

Τη δεκαετία του '20 και του '30 η Karen Horney και ο Ernest Jones πρότειναν επίσης θεωρίες για την ταυτότητα του φύλου. Υιοθετώντας αρκετές από τις απόψεις της M Klein, πίστευαν ότι τόσο η θηλυκότητα όσο και η αρρενωπότητα προϋπάρχουν του φαλλικού σταδίου, και ότι προκύπτουν από έμφυτη προδιάθεση. Επίσης ο Jones όρισε το σύμπλεγμα ευνουχισμού και για τα 2 φύλα, ως τον αφανισμό της ικανότητας και δυνατότητας για σεξουαλική ευχαρίστηση.

Σύμφωνα με την Karen Horney, ο πολιτισμός και οι κοινωνικοί παράγοντες, παρεμβαίνουν στην εξέλιξη του οιδιπόδειου και τη διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου. Η Karen Horney είδε τις γυναίκες ως θύματα της βιολογίας και της κοινωνίας. Όπως και η πλειοψηφία των αναλυτών της σχολής των αντικειμενοτρόπων σχέσεων, απέδωσε την ετερόφυλη επιλογή αντικειμένου του κοριτσιού, στην έμφυτη σεξουαλικότητά της και όχι στην απογοήτευση που δεν διαθέτει πέος.

Η Karen Horney, όπως και οι περισσότεροι Κλαϊνικοί αναλυτές, πίστευε ότι ο φόβος ανταγωνισμού και το μίσος προς τη μητέρα θα μπορούσαν να αποτρέψουν

το κορίτσι από τη θηλυκότητά του. Επίσης υποστήριξε ότι τα ασυνείδητα αιμομικτικά άγχη, καθώς και ο φόβος για το πατρικό πέος και την σεξουαλική επιθετικότητα του πατέρα, τείνουν να απομακρύνουν ένα κορίτσι από τη θηλυκότητα και δευτερογενώς να το οδηγήσουν σε μια αρρενωπή και ομοφυλόφιλη στάση. Για τους άντρες υπέθεσε, ότι κι εκείνοι φθονούν τη μητέρα τους και την ικανότητα μιας γυναίκας να γεννάει παιδιά. Η Karen Horney αντιπαρέθεσε στο φθόνο του πέους, «το φθόνο της μητρας».

Πολύ σημαντική ήταν η συνεισφορά του Robert Stoller στη μελέτη της ανάπτυξης ταυτότητας φύλου. Για τον ψυχαναλύτη αυτόν, και τα 2 φύλα έχουν μια πρωτογενή προδιάθεση για τη θηλυκότητα, την οποία ονόμασε «πρωτοθηλυκότητα».

Αυτή η ιδέα αντιτίθεται στην Φροϋδική θεωρία, οποία υποστηρίζει ότι και τα δύο φύλα προδιατίθενται στην αρρενωπότητα. Το ερωτικό αντικείμενο του αγοριού είναι ετερόφυλο εξαρχής. Έτσι, παρόλο που η αρρενωπότητα του απειλείται διαρκώς, ξεκινά με ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για την απόκτηση ταυτότητας φύλου. Το κορίτσι, πρέπει να αλλάξει τόσο ερωτικό αντικείμενο όσο και λιβιδινική ζώνη. Όπως είδαμε, θηλυκότητα είναι για τον Freud, μια δευτερογενής αμυντική κατάσταση που κατακτιέται αργά κατά τη διαδικασία της ανάπτυξης.

Ο Stoller, με την ιδέα του για την πυρηνική ταυτότητα φύλου, τροποποιεί την Φροϋδική θεωρία. Θεωρεί ότι υπάρχει και για τα δύο φύλα ένα πρώιμο στάδιο στη διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου, όπου το παιδί αποτελεί συγκύτιο με τη μητέρα του. Αργότερα επέρχεται διαφοροποίηση. Κατά την αρχική αυτή συγχωνευτική σχέση, - η οποία αναγνωρίζεται σήμερα από την πλειοψηφία των ψυχαναλυτών- εγκαθίστανται αρχαϊκές, πυρηνικές ταυτίσεις με τη μητέρα, που οδηγούν στην βαθειά και πρώιμη δόμηση του ψυχισμού.

Κατά τον Stoller, αυτό διευκολύνει το κορίτσι στο δρόμο του για τη θηλυκότητα, αλλά δυσκολεύει το αγόρι, γιατί φυσιολογικά στην αρχή, οι πρωτογενείς και απαραίτητες ταυτίσεις με τη μητέρα, τείνουν να ενσωματωθούν στο εσωτερικό της πυρηνικής του ταυτότητας. Σύμφωνα με τον Stoller, οι πρωτογενείς transsexuals, έχουν ως βρέφη μια υπερβολικά στενή σχέση με τη μητέρα τους. Ο πατέρας είναι παθητικός, απόμακρος χωρίς σημαντικό ρόλο στην ανατροφή του παιδιού. Δεν μπορεί να λειτουργήσει ως μοντέλο για ανδρικές ταυτίσεις ούτε να προστατέψει από το σφιχταγκάλιασμα της μητέρας. Είναι φανερό, ότι θα πρέπει να επιτραπούν και να απαριθμηθούν οι απαραίτητες ταυτίσεις με τον πατέρα και ότι αυτό θα συμβεί στο έδαφος μιας ικανοποιητικής σχέσης με τη μητέρα και μιας ισορροπημένης σχέσης του ζευγαριού.

Η αρρενωπότητα προϋποθέτει το να ξεχωρίσει κάποια στιγμή το αγόρι από τη μητέρα του. Η θηλυκότητα απαιτεί μια παρόμοια διαφοροποίηση, που δεν θα θέσει

σε κίνδυνο τις ταυτίσεις με την γενετήσια μητέρα. Πράγματι, σε γυναίκες transsexuals καθώς και σε πολύ αρρενωπές γυναίκες, αναφέρεται συχνά μια πρώιμη και σοβαρή ρήξη της συμβιωτικής σχέσης με τη μητέρα.

Με βάση αυτές τις σκέψεις του Stoller, τα κορίτσια έχουν ένα αρχικό πλεονέκτημα στην εγκατάσταση της πυρηνικής σεξουαλικής ταυτότητας. Ταυτίζονται με ένα άτομο του ίδιου φύλου, πράγμα που βοηθά στην ανάπτυξη της θηλυκότητάς τους, (παρόλο που η ομοφυλοφιλική προσκόλληση στη μητέρα, είναι πιθανή). Κάτι τέτοιο οδηγεί στην ανάπτυξη μη συγκρουσιακών πτυχών της ταυτότητας του φύλου τους, που εκδηλώνονται από νωρίς και πηγάζουν από την ταύτιση με τη μητέρα και με την ικανοποίηση να είναι κανείς γυναίκα. Το αγόρι, πρέπει να έχει καλά διαφοροποιηθεί από την μητέρα του, για να προχωρήσει προς την αρρενωπότητα.

Αρα για τον Stoller, αντίθετα με το Freud, η αρρενωπότητα δεν είναι αυτονόητη και πρωτογενής, φυσική κατάσταση που πρέπει απλώς να υπερασπιστεί κανείς. Είναι περισσότερο ένα επίτευγμα. Η πορεία του αγοριού από την 'πρωτοθηλυκότητα' στην αρρενωπότητα, περνά μέσα από τη συμβίωση με τη μητέρα και την σύγκρουση ανάμεσα στην τάση να επιστρέψει κανείς σε αυτήν και την αντίθετη τάση: να διαφοροποιηθεί ως άτομο και ως άντρας.

Σε αυτή τη σύγκρουση ένα φράγμα πρέπει να στηθεί απέναντι στην επιθυμία για συγχώνευση που απειλεί την σταθερότητα της ταυτότητας φύλου σε έναν άντρα. Πολλά από τα στοιχεία που καταχωρούνται ως αρρενωπά είναι το αποτέλεσμα αυτής της πάλης, και γίνονται κατανοητά ως αμυντικοί ελιγμοί. Στους περισσότερους πολιτισμούς, οι άντρες εμφανίζονται φιλοπόλεμοι και τείνουν να υποτιμούν τις γυναίκες. Φοβούνται την τρυφερότητα και τις στενές, συναισθηματικές σχέσεις. Ένας άντρας, σημειώνει ο Stoller, πρέπει να διατηρήσει κατά κάποιο τρόπο τις αποστάσεις του από τη γυναίκα, για να μην 'μολυνθεί από τη θηλυκότητα'.

Στις διαστροφές (σαδιστές, επιδειξιμανείς) βρίσκουμε συχνά μίσος και φθόνο απέναντι στις γυναίκες, που κάνουν το υποκείμενο να έχει φαντασιώσεις ότι τις υποβιβάζει. Όλες αυτές οι περιπτώσεις χαρακτηρίζονται από αβέβαιη αρρενωπότητα και δεν θα έπρεπε πάντα να εξηγούνται μέσα από την φροϋδική οπτική για το άγχος ευνουχισμού.

Η J.Kristeva, επηρεασμένη από το Lacan, συνέλαβε και χρησιμοποίησε στα γραπτά της, την έννοια του 'σημειωτικού' (semiotics), που αντιπροσωπεύει το βασίλειο της μουσικής, της ποίησης και του ρυθμού, από το οποίο λείπει η δομή και το νόημα. Η γυναίκα είναι πιο κοντά στο σημειωτικό, αντιπροσωπεύει και θυμίζει την προοιδιπόδεια μητέρα. Η άμυνα προς τη θηλυκότητα είναι για την Kristeva, φόβος απέναντι στο αδιαφοροποίητο, άμορφο και άφυλο. Πρόκειται για τον φόβο απέναντι στον αρχαϊκό δεσμό με τη μητέρα, όπου το υποκεί-

μενο χάνει την αίσθηση του εαυτού και της ταυτότητάς του. Η επαφή με το μητρικό σώμα και την θηλυκότητα αποτελεί απειλή για την σταθερότητα της ταυτότητας εαυτού συνολικά, όχι μονάχα απειλή για την αρρενωπότητα όπως συμβαίνει για το Stoller. Κοντά στις ιδέες της Kristeva, βρίσκεται και η B.Creed.

Σε κάθε περίπτωση, δε θα μπορούσαμε να απομονώσουμε την διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου από τις άλλες πλευρές της συνολικής ανάπτυξης του εαυτού. Η αναπτυξιακή πρόκληση για το παιδί είναι η απαρίθωση των διαφορετικών όψεων του εαυτού του, μέσα σε μια σταθερή και συνεκτική αναπαράσταση, που παρουσιάζει συνέχεια μέσα στο χρόνο, αλλά παράλληλα συνεχώς εξελίσσεται και εμπλουτίζεται. Από αυτή την άποψη, κάθε παράγοντας που παρεμποδίζει την συνολική ανάπτυξη της ταυτότητας εαυτού, παρεμβάλλεται και στην διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου.

Οι ιδέες της Mahler για την διαδικασία αποχωρισμού- αυτονομίησης καθώς και αυτές του Kernberg για την πρώιμη διαμόρφωση της αναπαράστασης εαυτού και αντικειμένου αποτελούν πολύτιμη συνεισφορά στην κατανόηση των διαδικασιών μέσα από τις οποίες διαμορφώνεται η ταυτότητα φύλου. Παράλληλα παρέχουν νέες τεχνικές για να προσεγγίσουμε διαγνωστικά και θεραπευτικά παιδιά και ενήλικες, που βιώνουν δυσφορία για το φύλο τους ή ασαφή ταυτότητα φύλου.

Ανάμεσα στον 15-24ο μήνα ζωής, τα βρέφη έχουν αναπτύξει μια σαφή ιδέα για τα γεννητικά τους όργανα. Πρόκειται για μια «πρώιμη γενετήσια φάση» που δεν έχει κλασικές οιδιπόδειες συνιστώσες. (Roihe & Galenson, 1972, 1981). Αυτή η φάση συμπίπτει χρονικά, με την περίοδο της διαρκώς αυξανόμενης διαφοροποίησης του εαυτού από το αντικείμενο που έχει ξεκινήσει από τον 10ο-12ο μήνα ζωής. Οι σταδιακά αναπτυσσόμενες αναπαραστάσεις εαυτού και αντικειμένου περιλαμβάνουν τώρα και την γεννητική ζώνη. Ιδιαίτερη σημασία για την αναδυόμενη αίσθηση εαυτού, έχει η επένδυση του σώματος του παιδιού και των λειτουργιών του, από τις φροντίδες και φαντασιώσεις της μητέρας.

Άγχη ευνουχισμού σε αυτή τη φάση, δεν συνδέονται με τις τυπικές οιδιπόδειες συγκρούσεις, αλλά με πρώιμες εμπειρίες (απώλειας, πρώιμων αποχωρισμών) που παρεμβαίνουν στην αναπτυσσόμενη αίσθηση συνέχειας του εαυτού και δημιουργούν ασάθεια στις αναπαραστάσεις εαυτού και αντικειμένου. Το παιδί πρέπει να εγκαταστήσει μέσα του την ψυχική αναπαράσταση της μητέρας και να την επενδύσει λιβιδινικά, με μια σταθερότητα που ανθίσταται στην απουσία της και τις συνηθισμένες μεταπτώσεις. Κάτι τέτοιο συνιστά επίτευξη της «σταθερότητας του αντικειμένου», που αποτελεί προϋπόθεση για την απρόσκοπτη διαφοροποίηση και την ταυτόχρονη ανάπτυξη μιας σταθερής εικόνας εαυτού που συμπεριλαμβάνει και την ταυτότητα φύλου.

Ο Winnicott μίλησε για την ικανότητα των γονιών και

της μητέρας, για καθρέφισμα των αναγκών του βρέφους, δηλ. για την ικανότητά τους να παρατηρούν, να κατανοούν και να ανταποκρίνονται στο παιδί, ανάλογα με τις δικές του ιδιαίτερες ευαισθησίες και τα δικά του μοναδικά χαρακτηριστικά. Ιδανικά, το βρέφος βλέπει μέσα στο βλέμμα της μητέρας του τον εαυτό του. Έτσι η αρχικά κομματισμένη εικόνα του, που προκύπτει από εσωτερικά και εξωτερικά ερεθίσματα, απαριτώνεται σε μια πυρηνική αίσθηση εαυτού. Οι παραπάνω ιδέες ανευρίσκονται και στην περιγραφή του σταδίου του καθρέφτη από το Lacan. Πρώιμες μεταπτώσεις που οδηγούν σε επιθέσεις και ρήξη της σχέσης με το πρωταρχικό αντικείμενο απειλούν την συνεκτική αίσθηση εαυτού και τη πυρηνική ταυτότητα. Περαιτέρω εξέλιξη και αυτονόμηση συνιστά υπαρξιακή απειλή που τείνει να καθλώσει το άτομο σε πιο αδιαφοροποίητες καταστάσεις.

Το πέρασμα στο οιδιπόδειο, το οποίο αναμένεται να σταθεροποιήσει την σεξουαλική ταυτότητα, εξαρτάται από την ικανότητα για διαφοροποίηση, από μια σταθερή εικόνα εαυτού και μια σχετικά στερεή πυρηνική ταυτότητα. Επίσης προϋποθέτει μια ικανότητα διαχείρισης των επιθετικών ενορμήσεων καθώς και της συνεπακόλουθης ενοχής, τα οποία αναμένεται να κλιμακωθούν κατά την διάρκεια της οιδιποδειακής σύγκρουσης. Η εμπειρία έχει δείξει ότι η επαπειλούμενη επαφή με οιδιποδειακού τύπου άγχη αναδεικνύει πρώιμα ελλείμματα, ασάφειες και ρευστότητα στην ταυτότητα φύλου ή συνδέεται με ψυχικές κινήσεις παλινδρόμησης σε ομόφυλη επιλογή αντικειμένου. Υπάρχουν ψυχωτικοί ασθενείς που αμύνονται απέναντι στην ψυχωτική αποδιοργάνωση μέσα από την διαστροφή ή την ομοφυλοφιλία, - αν και αυτό δεν ισχύει για κάθε περίπτωση διαστροφής ή ομοφυλοφιλίας.

Συνοπτικά, έχει πλέον αναγνωριστεί ότι, η αναπαράσταση «έμφυλου» εαυτού κατάγεται από τις πρωταρχικές αναπαραστάσεις του εαυτού και του αντικειμένου, που απορρέουν από την εσωτερικευση των σχέσεων του παιδιού με τα πρωταρχικά του αντικείμενα. (Tyson&Tyson, 1990)

Οι νεότερες απόψεις για την ταυτότητα φύλου και τη σεξουαλικότητα, προσπαθούν να λάβουν υπόψη τους και να απαριτώσουν, την κοινωνιολογική οπτική, τις προόδους της γενετικής και των νευροεπιστημών, καθώς και τις ψυχαναλυτικές και αναπτυξιακές θεωρίες. Υπάρχει αρκετή βιβλιογραφία όπου σύγχρονοι ψυχαναλυτές, φεμινίστριες-αναλύτριες και ομοφυλόφιλοι θεωρητικοί τοποθετούνται πάνω στις κλασικές θεωρίες και συνεισφέρουν με τις δικές τους ιδέες στην κατανόηση του θέματος. (Butler 2002, Cobett 2001).

Η θεωρία του χάους έχει πρόσφατα χρησιμοποιηθεί για να αναδείξει την περιπλοκότητα των φαινομένων που σχετίζονται με την διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου και την σεξουαλική έκφραση. Η Harris (2000)

προτείνει ένα μη γραμμικό μοντέλο ανάπτυξης της ταυτότητας του φύλου, χωρίς συγκεκριμένες αναπτυξιακές φάσεις, το οποίο επηρεάζεται με τυχαίο τρόπο, από ταυτίσεις και σχέσεις με αντικείμενα, οι οποίες οδηγούν σε ποικίλα και μη προβλέψιμα αποτελέσματα.

ταυτότητα του φύλου.

Ψυχανάλυση και νευροεπιστήμες - Πλαστικότητα του εγκεφάλου

Σήμερα είναι ευρέως αποδεκτό από τους νευροεπιστήμονες, ότι τα περιβαλλοντικά ερεθίσματα επιφέρουν αλλαγές στην δομή και οργάνωσή του εγκεφάλου, που επηρεάζουν και τροποποιούν την συμπεριφορά μας. Η ικανότητα αυτή του εγκεφάλου ονομάζεται πλαστικότητα.

Οι εμπειρίες μας προκαλούν βραχυπρόθεσμες και μακροχρόνιες μεταβολές στην συναπτική λειτουργία. “Συναπτική πλαστικότητα” είναι η ιδιότητα των νευρώνων να τροποποιούν την ικανότητά τους για να επικοινωνούν μεταξύ τους. Σήμερα διερευνάται ο ρόλος των υποδοχέων του γλουταμινικού καθώς και άλλων νευροδιαβιβαστών στις συναπτικές μεταβολές που συμβαίνουν κατά την εγγραφή αναμνήσεων και τις διαδικασίες της μάθησης.

Οι ψυχολογικές θεωρίες και οι νευροεπιστήμες φαίνεται να συγκλείνουν στην υπόθεση ότι η ανατροφή και οι πρώιμες κυρίως εμπειρίες επιφέρουν ένα “βιολογικό αποτύπωμα” (Modell, 2004). Προκαλούν μεταβολές στον ανθρώπινο εγκέφαλο που καθορίζουν την προσωπικότητα και κατά προέκταση την ιδιαίτερη σχέση του καθενός μας με τη σεξουαλικότητά του καθώς και την σεξουαλική του ταυτότητα.

Συμπέρασμα

Η προσωπική αίσθηση του ατόμου για το φύλο του, η οποία συνιστά την ταυτότητα φύλου, διαμορφώνεται μέσα από ποικίλες διαδικασίες και εξαρτάται από αρκετούς παράγοντες που διαρκώς διερευνούνται. Οι πρόοδοι στη γενετική και νευροβιολογία συνεχώς εξελίσσουν την κατανόησή μας. Σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι η ταυτότητα φύλου δεν εξαρτάται μόνο από το ανατομικό φύλο και τον γενετικό του εξοπλισμό, αλλά σμιλεύεται από τους πρωταρχικούς φροντιστές του παιδιού, ως φορείς κοινωνικής προέλευσης στερεοτύπων αλλά και προσωπικών πεπιοθήσεων και φαντασιώσεων σε σχέση το φύλο του παιδιού τους. Η πρώιμη σχέση με τη μητέρα, η αυτονόμηση από αυτήν και οι μετέπειτα αντικειμενοτρόπες σχέσεις, ενδοψυχικές συγκρούσεις και ταυτίσεις με λιβιδινικά αντικείμενα, υφαίνουν τον πολύχρωμο καμβά που δίνει σχήμα στον εαυτό και μαζί με τη βιολογία διαμορφώνει την τελική

Βιβλιογραφία

- Arnold, A. (2009). The organizational-activational hypothesis as the foundation for a unified theory of sexual differentiation at all mammalian tissues. *Hormones and Behaviour*, 55, 570-578
- Bell, L. (2004). *Psychoanalytic Theories of Gender*. In Eagly, A. & Sternberg, R. (Eds), *The Psychology of Gender*. New York: The Guilford Press.
- Bleiberg, E., Jackson, L., Ross, G.(1986) Gender identity disorder and object loss. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 25,1:58-67.
- Britton, R., Feldman, M., O' Shaughnessy, E. ed. Steiner, J. (1989) *The Oedipus Complex today*. Karnac Books, London.
- Dimen, M. (2002) & Goldner, V. (2002). *Deconstructing difference Gender in Psychoanalytic Space : Between clinic and culture*. New York: OtherPress.
- Eshegoyen R.H.: *Fundamentals of psychoanalytic technique*. Karnac Books. London,2005
- Freud, S. (1905d). *Three essays on the theory of sexuality*. S.E. ,7
- Freud,S.(1917e/1915))*Mourning and melancholia*.SE,14
- Freud, S. (1924d).*The Dissolution of the Oedipus Complex*. S.E.,19
- Freud, S. (1931b). *Female Sexuality*. S.E. ,21
- Glocer Fioriny,L. & Abelin-Sas Rose, G. (eds). *On Freud's "Femininity"*. London, Karnac Books, (2010)
- Harris, A. (2000). *Gender as a soft assembly*. Hillsdale, New Jersey, The Analytic Press
- Horney, K. (1967) *Feminine Psychology*. New York: w.w. Norton & Company.
- Jones, E. (1933) *The phallic phase*. *International Journal of Psychoanalysis*,14: 1-33
- Klein, M. (1945). *The Oedipus Complex in the light of early anxieties*. In: *Love, Guilt and Reparation and Other Works (Writings, vol1, chap21)*, 1975
- Kristeva,J.(2004). *Some Observations on Female Sexuality*. *Annual of Psychoanalysis* 32:59-68
- Laplanche J., Pontalis J.B. (1986). *Το Λεξιλόγιο της ψυχολογίας*. Εκδ. Κέδρος. Αθήνα,
- Modell.H.A.(2003) *Imagination and the Meaningful Brain*, Cambridge ,MA :MIT press.
- Ogden,T.H. (1990) *The Matrix of the Mind: Object Relations and the psychoanalytic dialogue*. New York: Rowman & Littlefield publishers.
- Roiphe,H. & Galenson, E. (1972). *Early genital activity and the castration complex*.*Psychoanal Quart.*, 41:334-347.
- Stoller,R.J.(1968) *Sex and Gender. The development of Masculinity and Femininity*. London , Karnac books (Repr.London Karnac books 1984)
- Stoller,R.J. (1996). *The Gender Disorders*. In Ismond, R. (e.d.) *Sexual deviation*. New York: Oxford University Press
- Winnicott, D. W. (1965) *The Maturational processes and the facilitating environment*. London, Hogarth Press (Repr. London: Karnac Books 1990)